

ТОТАЛІТАРНИЙ НАРАТИВ У ПРОЗІ ДАНИЛА КІША

Стаття є спробою інтегрувати творчість відомого сербського письменника ХХ століття в контекст теорії тоталітаризму на прикладі художнього осмислення сталінізму і нацизму, розглянувши персонажів у ролі політичної верхівки, черні і ворогів режиму, якими була інтелігенція. В тематико-проблематичному аспекті розглядається образ людини як політичної тварини, проблема расової та національної дискримінації, в поетикальному – документальні особливості прози Данила Кіша.

Ключові слова: документ, тоталітаризм, політична тварина, політична верхівка, чернь, інтелігенція, комунізм, нацизм.

Стаття являється попыткою інтегрувати творчество известного сербского писателя ХХ столетия в контекст теории тоталитаризма по примеру художественного осмысления сталинизма и нацизма, рассматривая персонажей в роли политической верхушки, толпы и врагов режима, которыми являлась интеллигенция. В тематико-проблематическом аспекте рассматривается образ человека как политического животного, проблема расовой и национальной дискриминации, в поэтикальном – документальные особенности прозы Данила Киша.

Ключевые слова: документ, тоталитаризм, политическое животное, политическая верхушка, толпа, интеллигенция, коммунизм, нацизм.

The article is an attempt to integrate the works by famous Serbian writer of the XXth century into the context of the theory of totalitarianism. The example of artistic comprehension of Stalinism and Nazism is taken into consideration.

Key words: document, totalitarianism, political animal, top people, mob, intelligentsia, Communism, Nazism.

Якщо когось із сербських письменників можна віднести до антитоталітарних, то Данило Кіш буде в цьому списку першим. Відомий сербський кішезнавець, Йован Деліч, в творчості письменника виокремлює дві чільні теми – табори (сталінські, фашистські) і слідування за батьком [1: 20]. В есеї «Доля роману» (1959) письменник зазначав: «Назва роману ХХ століття знайдена. Вона проголошує *condition humaine*. Отже, людську долю» [11]. Складовою літератури сербський письменник вважав «опис соціальних несправедливостей, патетичний осуд цих несправедливостей (як було ще за часів Діккенса), опис і осуд табору, психіатричних клінік і всіх видів гніту, що робить із людини *zoon politicon* – політичну тварину, відбирає в неї її метафізичні думки і поетичну чуттєвість, бажає знищити в ній всляку нетварну субстанцію, зводить її до формату бойової людини, божевільного, сліпої заангажованої тварини» [1: 67].

Тож писемність, що є проявом духовного стану суспільства і рефлексує ним пережити, не оминула страшного досвіду ХХ століття – тоталітаризму, найбільш проявленого у сталінізмі і фашизмі, зверхності одної нації/раси над іншою, яка вилилася у масове

знищення, репресії проти «ворогів держави», у дві Світові війни. Після поразки німецького фашизму і розвінчання культу Сталіна суспільна думка зайнялася реабілітацією потерпілих і викриттям кривдників: в літературі від 1953 року до 80-х домінує документ, літературні тексти все частіше відкривають таємниці табірної світу, механізми системи і влади, що характерно і для прози Данила Кіша. Трагічна історія дісталася у спадок постмодернізму, який походив з літератури неофіційної, перекреслював кордони між елітарним і масовим, цензурним і тим, що цензурою заборонено, торуючи шлях до творчої свободи, а, отже, і свободи особистості.

Як логічним явищем літературного процесу минулого століття є табірна література та антиутопічна, так і неவிпадковий інтерес Кіша до тоталітаризму. Письменник мав єврейське походження (син угорського єврея і сербки із Чорногорії), тож під час Другої світової війни від концтабору його врятувало тільки вчасне хрещення за православним обрядом. Але трагічної долі не оминув батько Данила – Едуард Кон (який, рятуючись, змінив прізвище на угорське Кіш), заарештований, відправлений в гетто, а потім до Освенціму, де і загинув. Вирішивши і ставши письменником, Данило Кіш поїде по слідах батька до концтабору-музею в Освенцімі, візьме участь у зйомках документального фільму про Голокост, писатиме малу прозу і романи про злочинні режими сталінізму і фашизму. Звичайно, є підстави пов'язувати Кішеву прозу із табірною літературою, але потрібно враховувати мотивацію першої, адже письменник каже, що «не мав на меті (...) зробити з Еді Кіша офірне ягня, не дай, Боже, антифашистського героя. (Де)конструюючи свою ідентичність і пишучи книги, я не використовував готові моделі, тільки брав до уваги алюзії (...), і то критично» [2: 45]. Вікторія Радич вважає, що Кіш не ставить Голокост у «культурну меморію», але «вириває його зі сфери творення меморіополітики і занурює у сферу зовсім особистого («спонтанного», «комунікативного») відчуття» [11: 47]. З одного боку, Кіш рятує літературу від кітч, з іншого – універсалізує твори, роблячи їх актуальними не тільки для світового контексту.

Оскільки проблема тоталітаризму в прозі Данила Кіша є однією із основних, дослідники творчості письменника більшою чи меншою мірою вдаються до неї, окрім того вона завжди буде складовою студій, де мова зокрема йде про історичний дискурс творів письменника (як от праці сербських літературознавців Йована Деліча, Михайла Пантича, Петра Піяновича, Вікторії Радич, Слободанки Владів-Гловер та ін.). Давор Беганович у дисертації «Про культурну пам'ять у творах Данила Кіша» (2005) [9] порушує досліджувану нами проблему у розділах «"Клепсида" – роман про травму Голокосту», «Гулаг і сталінський тоталітаризм у "Гробниці для Бориса Давидовича"», а також говорить про югославський варіант тоталітаризму в творчій рецепції Кіша. До проблеми життя інтелігенції, талановитої людини, майстра у тоталітарному суспільстві звертається українська дослідниця Алла Татаренко у статті «Лицар сумніву Данило Кіш» (1999) [6]. Мета статті – розкрити специфіку реалізації проблеми тоталітаризму в творчості Данила Кіша на основі аналізу романів «Псалом 44» (1962), «Клепсида» (1972), збірки оповідань «Гробниця для Бориса Давидовича» (1976), оповідання «Поет» зі збірки «Лютня і шрами» (1996).

У творах про тоталітарний режим Данило Кіш зіставляє і монтує документи та цитати, які лежать в їх основі і підсилюють відчуття достовірності оповіді. При цьому документ не обов'язково має бути справжнім, але повинен виглядати як дійсний. Про «Псалом 44» автор каже: «Цей роман, що заснований, в першу чергу, на моєму власному

досвіді і на свідченнях наших поодиноких родичів, що повернулися після табору, належить документальному жанру, бо його фабула базована на певному журналістському репортажі» [2: 108-109]. Перевага документальності полягає і в тому, що читачеві вона дозволяє бачити персонажів під різними кутами зору [1: 124] і самому оцінювати героїв, а не покладається на точку зору наратора, що говорить про типово постмодерністський релятивізм і суб'єктивність оцінки дійсності. Найкращим документальним прийомом Кіш вважає свідчення [2: 145], досить поширене в його творах. Тож досліджувані нами твори мають у своїй основі документ, але не виключають наявність вигадки, творчої гри, літературних прийомів, які роблять їх художніми.

Вперше про природу тоталітаризму у 1950 році написала Ганна Арендт [8], відмітивши такі його риси, як «підпорядкування суспільства державі за допомогою монополії на інформацію та пропаганди офіційної державної ідеології, обов'язкової для громадян, терору, таємних служб» [7: 1357], що зумовило необхідність таборів масового ув'язнення і знищення людей, які не догодили системі. Мирослав Попович, осмислюючи «режим тотального контролю без правил і без пощади» [5: 578], говорить про три його людські складові. Верхівка – безконтрольна, «наділена засобами тотального контролю над думками і поведінкою величезних мас (...) нагадує граничного егоцентрика, який позбавлений почуття реальності, обмежень будь-якими нормами і цінностями, що їх творить за власними забаганками, розгнужданого (...) диктатора» [5: 585]. Їй підвладна маса-чернь, «підпорядкована сліпо – чи внаслідок того, що повірила у свою елітарність і вищість, чи внаслідок того, що підкоряється догматизованим мертвим віруванням» [5: 585], вона сприймає світ як даність, що не будить сумнівів і запитань. Властивим для перших двох «каст» є недоброзичливість, грубе насильницьке придушення третьої – «спільного ворога», яким виступають ті, хто за об'єктивних і суб'єктивних причин не догодив тоталітарному режиму. Ці три типи героїв, а саме: 1) носії влади тоталітарного режиму, 2) чернь, що сліпо вірить 3) «лицарі сумніву» (А. Татаренко), а тому і вороги тоталітаризму, якими є представники інтелігенції, і вибудовують оповідь «Гробниці для Бориса Давидовича».

Протагоністами оповідань збірки Кіш обирає не повстанців-опозиціонерів, а «народжених революцією», разом з тим, тих, що опинилися в позиції ворогів тоталітарного режиму. Це завжди талановиті люди: єврей Мікша – майстер на всі руки, працьовитий різник, двічі ударник в колгоспі, революціонер Гоулд Верскойлс – великий оратор, енкаведист Челюстников – хороший актор, Карл Таубе – талановитий лікар, в'язень Коршунідзе – природжений, але втрачений актор, Борис Давидович Новський – винахідник вибухівки, юдей Барух Нойман – інтелектуал, Дармолатов – поет. Викривши утопічність «раю на землі» і його страшну реальність, герої потрапляють в немилість і: або зазнають репресій/знищення, або стають частиною натовпу (черні), яка не дозволяє собі сумніватися у благості режиму (як поет Дармолатов, що зрадив талант і служив ним політиці). За сумнів і знання поза межами дозволеного інтелігенція буде обов'язково покарана, в кінцевому результаті вбита: Гоулд Верскойлс і лікар Таубе відправлені в концтабори, Челюстников і Новський репресовані за те, що забагато знали.

Завдання тоталітарного режиму, який уособлюють носії влади – перетворити людину на політичну тварину, якою легко керувати, яка, за потреби, могла би без вагань підписати фальшиве зізнання, повірити у те, чого вимагає держава, сприймати нав'язане як правду, забути «шкідливе». Поета Стеву Лічину (оповідання «Поет» зі збірки «Енциклопедія мертвих»), якого за крамольний вірш на три роки посадили в тюрму, перетворю-

ють на політичну тварину, поставивши в умови, де талант стає прокляттям для митця – примусили писати оди на замовлення партії. В оповіданні «Магічне кружляння карт» тюрма є моделлю і продуктом тоталітарної країни. Костик Коршунідзе, заради того, щоб позбавитися ганебного прізвиська, нехтує мораллю і по-звірячому вбиває лікаря Таубе, прислугуюючи тюремному пахану Мавпі, який символізує радянського диктатора. Герої самі обирають – бути масою чи індивідуальністю, слугою чи ворогом існуючого порядку. В оповіданні «Пси і книжки» черню є натовп християн зі сліпою вірою і люттяю, які знищували книги, насильно хрестили євреїв, катували або вбивали незгодних. Однорідна маса людей категорично не сприймає «другу правду», втікає від дискусії. Її порівняно до псів Святого Бернара, що в середньовіччі використовувалися католиками для конфіскації Талмуду, «книги нечестивого», обшукували єврейські каравани, *«поки не спричинили страшно́ї епідемії сказу і не почали кусати також купців-християн»* [4: 216]. В оповіданні «Гробниця для Бориса Давидовича» функцію натовпу виконують лжесвідки, що погоджувалися підписати неправдиве зізнання, переконавши себе у його правдивості – такий бо борг перед революцією. І натовп, і його очільники переконані, що ніякого гріха не вчинили, бо єдиною провинною є непослух виконувати вказівки згори.

Тотальний ідеологічний контроль обманує своїми позитивними образами, використовуючи засоби масової інформації і мистецтво. В оповіданні «Ніж із трояндового дерева» Мікша, перебуваючи на допиті, бачить портрет комуністичного вождя: *«добре обличчя мудрого старця так нагадувало його діда, (...) котрий по-батьківськи посміхається йому зі стіни»*, теплий та приємний кабінет слідчого, де потріскує стара російська піч, як колись давно у його хаті на Буковині – контрасте із місяцями голодування, побов та катувань. Створена обстановка сприяє *«рантовому спалаху віри»* в непохитну благість доброзичливого обличчя, і Мікша підписує зізнання, в якому дає неправдиві свідчення проти себе і ще дванадцятьох. Лікар Таубе, ідеолог комунізму, заворожений революційними гаслами і вогнями Москви, за якими ледве розгледів реальність поліцейської країни. Християни з оповідання «Пси та книжки» мають імідж богоугодних пастирів і праведників, а в реальному житті ходять із ножами, списками та палицями. Дехто зі слуг системи організує справжні театральні дієства задля маніпуляції. Французький дипломат Едуард Ерріо з оповідання «Механічні леви» здійснює візит до радянського Києва, щоб підтвердити або розвіяти сумніви щодо свободи віросповідання у країні. Аби ошукати високопосадовця, енкаведист Челюстников маскує Софію Київську, в якій на той момент функціонував пивзавод, під постійно діючий храм, перевдягається в попа, править літургію і таки обманує француза. Експеримент із Борисом Давидовичем Новським в оповіданні «Гробниця для Бориса Давидовича» не вдається: слідчий щонаочі розігрує виставу, сценарій якої підсудному задалегідь відомий: якщо Новський не підпише зізнання – вб'ють не його, а іншу невинну людину. Але протагоніст зрозумів, що за умов тоталітаризму смерть перестала бути чимось особливим, бо вбивають тисячі і мільйони – з причини і без неї; вона є неминучим результатом життя в такому світі: як загибель духа, моральне знищення, смерть тіла, – тому герой не тримається за життя. Служіння ідеї, зрештою, займає місце релігії, бо герої не сумніваються в її благості, хоча постраждали від репресій державної системи, яка цю ідею реалізує: Новський перед лицем смерті ставить для себе завдання вищого порядку – зберегти своє добре ім'я і репутацію революції – ідею його життя, а полонений Гоулд Верскойлс, дискутує зі співкамерниками про завдання революції.

Роман «Псалом 44» також присвячені тоталітаризму, але проблема в ньому показана внутрішньо, через зосередження на нерідко натуралістичних епізодах перебування в концтаборі та психологізацію оповіді. Кіш переносить нарацію з історичної ниви на філософську. Якщо для «Гробниці для Бориса Давидовича» документальність, цитатність, зовнішня фокалізація притаманні більшою мірою, то для «Псалма 44» характерна внутрішньо фокалізована оповідь, часті ретроспекції, внутрішній монолог, перемішана хронологія. Схожий у цьому плані і роман «Клепсидра», де йдеться про гоніння євреїв і сербів на окупованих територіях Воеводини на початку Другої Світової війни. Читач дивиться на події ніби через темряву, з того боку завіси, про події дізнається із фрагментів, що чергуються між собою, і його завдання – скласти їх до купи. Але епізоди, зняті ніби «холодним оком камери», натуралістичні, об'єктивізовані. Обидва твори зосереджені на долі однієї людини, центральному персонажі, який тримає весь сюжет – батькові Едуарді Самі у «Клепсидрі» і польській єврейці Марії із «Псалма 44».

Фабулу для «Псалма 44» Кіш запозичив із однієї газетної статті, доповнивши її деякими свідченнями родичів, що пережили Аушвіц. Письменник створює найгостріші ситуації для розкриття трагедії особистості в умовах расової і національної дискримінації. В одній із них – розмові нацистського і єврейського лікарів Ніче піднімає питання гуманності медичних дослідів над одними людьми на благо інших. Нацист відстоює професійну і наукову користь власних експериментів, а єврей Яків каже, що вони допустимі тільки за згоди піддослідних. Перед катом стоїть вибір – виконувати доручення владної верхівки, не дивлячись на совість і мораль (і бути *zoon politicon*), чи лишатися людиною, відмовившись від убивства, і, тим самим, стати ворогом держави. Нацистський лікар-фанатик обирає перше. В Якова він просить: в разі, якщо фашисти програють, зберегти результати його діяльності, не дозволити знищити колекцію, справу його життя, яка може бути останнім, що лишиться від «його раси». Однак світова спільнота відмовилася від результатів експериментів над людьми, вважаючи це аморальним.

Питання расової і етнічної дискримінації постає в творі ще задовго до війни, коли героїня-школярка натрапляє на трамваї на надпис «Für Juden verboten» («Євреям заборонено»), а у дитячому середовищі стикається із негативними стереотипами про євреїв. «Твій батько розп'яв Христа, а ти подавала цвяхи» – каже однокласниця Ілонка Кутай, висуваючи це як привід вважати всіх євреїв винуватими і як причину зверхності над ними. Кіш виписує технологію расизму у монолозі батька, його «трактат про антисемітизм»: «*Треба один із загальних людських пороків або недоліків (навіть не гріхів) приписати (...) одній малочисельній і слабій етнічній, релігійній чи національній групі*» [10: 82]. Однак неарійці так само відчувають біль, як і арійці, і клеймо, насильно поставлене нацистським режимом, не робить їх тваринами, зі шкіри яких можна робити рукавички. Навпаки, політичними тваринами стають ті, хто чинить насилля над подібними собі і толерує це. Оповідач ставить «*знак рівності між кольором шкіри, віросповіданням і одним із тих недоліків, що властивих усім*» [10: 82]. Філософія твору закликає до неконформізму в тоталітарному середовищі: «*те, що в твоїх жилах тече єврейська кров нізащо не смієш забувати...*», – навчає Марію батько, бо тільки так можна перемогти злочинний режим. «Псалом 44» – один з небагатьох творів Кіша зі щасливим фіналом, бо це «не роман про знищення, але про визволення, нове народження, регенерацію» [11: 51].

Отже, оповідання і романи Кіша, як джерело знань про тоталітаризм і вражаючи джерело правди, характерні не історизмом, соціально-політичною заангажованістю, а

загальнолюдським, філософським спрямуванням, темою буття людини в тоталітарному світі. Присутність у всіх творах письменника мотиву смерті відображає досвід тоталітарного режиму і травму для посттоталітарного суспільства. Киш реалізує своє розуміння тоталітаризму на прикладах комуністичної і нацистської систем, використовуючи документальну основу, майстерно психологізуючи оповідь, створюючи найгостріші ситуації, користуючись моделлю «політична верхівка – чернь – інтелігенція».

ЛІТЕРАТУРА

1. Делић Јован. Књижевни погледи Данила Киша: ка поетици Кишове прозе / Јован Делић. – Београд: Просвета, 1995. – 337 стр.
2. Киш Д. Горак Талог Искуства / Данило Киш, приредила је Мирјана Миоциновић. – Београд: БИГЗ – СКЗ – Народна књига, 1990.
3. Киш Д. ПОРОДИЧНИ ЦИРКУС: Рани јади. – Башта, пепео. – Пешчаник / Данило Киш. – Београд: Просвета, 2001. – 660 стр.
4. Киш Д. Книга любові і смерті: [трикнижжя оповідањ] / Данило Киш, з серб. перекл. Алла Татаренко. – Львів: ЛА «Піраміда», 2008. – 300 с.
5. Попович М. Червоне століття. / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 2007. – 888 с.
6. Татаренко А. Лицар сумніву Данило Киш / Алла Татаренко // Ї. – 1999. – № 5.
7. УСЕ (універсальний словник-енциклопедія). – К., 1999. – с. 1357.
8. Arendt Hannah. The origins of Totalitarianism / Hannah Arendt. – San Diego – N.Y. – London, 1979.
9. Beganović D.O kulturnom pamćenju u djelu Danila Kiša: [disertacija] / D. Beganović // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу <http://www.ub.uni-konstanz.de>. - s.166.
10. Kiš Danilo. Psalam 44 / Danilo Kiš. – Београд: BIGZ, 1995. – 131 str. (Sabrana dela Danila Kiša).
11. Radić Viktorija. Danilo Kiš: život, delo i brevijar / Viktorija Radić, s mađarskog preveo Marko Čudić. – Београд: LIR BG: Forum pisaca, 2005. – 453 str.

УДК 81.25.373

Пишна Л.М.

(Запоріжжя, Україна)

«ПРОФЕСІЙНИЙ СВІТ» У КОРОТКІЙ НІМЕЦЬКІЙ ПРОЗІ ТА ПУБЛІЦИСТИЦІ

Стаття присвячена прозі і публіцистичним статтям, у яких мова йде про ставлення людини до своєї праці на підприємстві. Розглядаються стилістичні засоби відображення в художньому та публіцистичному тексті. Порівнюються особливості ставлення до професійної діяльності в середині минулого століття і на початку нового з врахуванням міжкультурного аспекту.

Ключові слова: *метафора, експресія, емфаза, подвійна актуалізація, міжкультурний аспект.*

© Пишна Л.М., 2011